

SAASTNA KABEL

Matsalu lahe lõunakaldal

ANTON PÄRN Sihtasutus Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid
HEIKI VALK, MARTIN MALVE Tartu Ülikool

Keskaegne Saastna kabel asus Läänemaal Karuse kihelkonnas Matsalu lahe lõunakaldal – Haapsallu ja Tallinna viiva varem arvatavalt elava liiklusega meretee ääres (pilt 1). Praegu on kunagine saar maatõusu toimetel mandriga kokku kasvanud ja saanud poolsaareks. Kabeli müürid on ammu lammutatud ja enamik kive ära viidud – nähtavasti peamiselt Saastna mõisa abihoonete müüridesse.

Rootsiaegsete kirikuvisiitatsioonide teatel oli Saastna kabeli vare väga kuulus ja laialt tuntud ohvripaik. 1593. aastal mainitakse „kohutavat ebajumalateenistust“, kuhu tuldi patukustutuse saamiseks Kuramaalt, Saaremaalt, Gotlandilt ja „kõikidest nurkadest“. 1641. aastal on Saastnat nimetatud paigaks, kus Eestimaal peetakse kõige rohkem paganlikke kombeid. 1697. aastal mainitakse ebausukommetega seotud kivivaret, „kuhu paavstiusulised on mere äärde ühe kuju püsti pannud, et mere-sõitjad seal palvetada saaksid“. Pärast reformatsiooni olevat „see sammas“ küll lammutatud, kuid talupoegade seas oli nimetatud teate kohaselt ebausku nii juurdunud, et nad seal igal aastal palverännuks kokku tulid ja vanadele kividele ohverdasiid – oma karjale ja põlluviljadele ning haiguste vastu abi saamiseks. Aasta varem on Karuse kirikuraamatus ohvritoomistega rahvakogunemiste ajana nimetatud 27. juulit – pantaleonipäeva ehk olavipäeva laupäeva. Seal käidi ohverdama veel 1716. aastal.

Pühale Olavile pühendatud keskaegse Saastna kabeli asukohas aastatel 2022 ja 2023 aset leidnud uuringute eesmärk oli teha kindlaks hoone vanus ja täpsustada ehituslugu. Kaevamised toimusid Euroopa Majanduspiirkonna ja Norra toetuste programmist rahastatud rahvusvahelise koostööprojekti „Nidarosist Novgorodi: kultuurid ajaloolistel Püha Olavi teedel“ raames. Projekti laiem siht oli pühakuga seotud pärandi uurimine Eesti rannikualadel. Enne välitöid andis kabelikohast märku vaid rohtukasvanud vare. Kohaliku rahva sõnul on seal läbi aegade ohvirahasid otsimas käidud.

Lääne-Eestis pole keskaegseid kabelikohti varem uuritud. Peamiselt töötati kabeliaseme idaotsas. See avati esimesel aastal umbes 45-ruutmeetrisel kaevandiga, millele hiljem tehti kolm laiendit (pilt 2). Mujal piirduti lõunaseina ja lääneotsa alusmüüride otsimisega ning need ka leiti. Kabeliase ja selle ümbrus, endine põllumaa, vaadati põhjalikult üle metallidetektoriga. Paika ümbritseva kiviaia tagant avastati ühest piirkonnast mitukümmend münti, mis võiksid viidata kabeliesisele kogunemisalale.

HOONE VÄLIMUS JA SISUSTUS. Kabeli välismõõtmed olid 16 × 6 meetrit. Hoone põhjaseinast oli alles vaid ligi pooleteise meetri

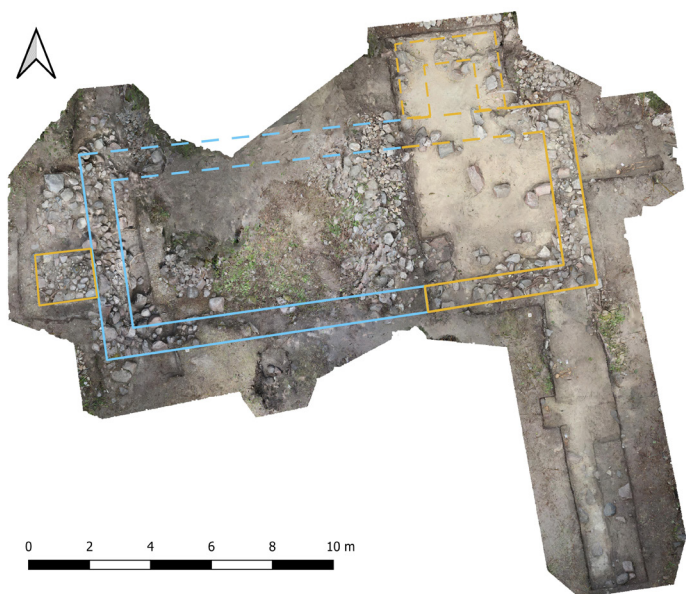

PILT 1. Saastna Kabelimägi tasasel Läänemaa maastikul. Foto Heiki Valk.

pikkune savimördiga seotud kividest madal müüripõhi kirde-nurgas. Kabeli idaosas oli maakividest ja paest alusmüür säilinud kuni meetri kõrguselt. Rusu eemaldamisel tuli lääneseina kesk-kohas – seal, kus võinuks olla sissepääs – välja seinast eenduv massiivne nelinurkne umbes 2 × 1,5 meetrine kividest laotis (pilt 3). Võimalik, et tegemist on lääneseina toetanud tugisambaga ja et 1697. aasta visiitatsioonil mainitud pühakuju asus just selle tugiposti otsas.

Töödeldud kive oli kabelivares vähe. Üks paekivist raid-detail läänepoolsest rusuhunnikust kuulus tõenäoliselt portaalile ja hoone idaotsast leiti võimalik altarilaua servatükk. Samas piirkonnas olnud suured kandilised maakivid võisid pärineda altari vundamendist ning arvukad õhukesed, osalt enam-vähem täisnurkse kujuga ja murtud servadega paeplaadikesed aga kabeli kivipõrandast. Samas ei leitud ühtegi algse asendis põrandaplaati, sest varanduste või ohvirahade otsijad olid kogu hoone sisemuse aegade vältel põhjalikult segamini pööranud. Kuna avastati vaid üks klaasikild, jääb lahtiseks, kas hoonel olid klaasaknad või mitte. Katusekatte puudumine lubab arvata, et kabel võis olla roo- või laudkatusega. Tõenäoliselt on ehitusega seotud ka üle saja raudnaela kabeli idaotsast.

Esimesel kaevamisaastal ilmnes, et kõige rohkem on ohvrimüntte mitte eeldatava altarikoha ümbruses hoone idaotsas, vaid kaevandi põhjapoolses servas. Küsimus, miks rahasid leidis ka seal, kus pidanuks olema kabeli sein, sai vastuse, kui uurimisala

PILT 2. Saastna kabeli varemed. Sinine joon tähistab kabeli varasemat, kollane hilisemat ehitusjärku. Foto ja joonis Ragnar Saage.

PILT 3. Tugipiilari jäänus kabeli lääneotsas. Foto Heiki Valk.

laiendati. Nüüd paljandunud vundamendijäänustest ilmnes, et kabeli põhjaküljel on olnud väike umbes 3-ruutmeetiline kõrvalruum, võib-olla kõrvalkabel, kus jätkuvalt oli rohkesti münte. Sealt leitud rahade vanus näitab, et traditsioon samasse kohta ohverdada püsis veel kaua pärast hoone varemetesse jäämist.

Kabeli interjööriist annab aimu peotäis kilde kahest keraamilisest pühapildist. Tänu kolleeg Erki Russowi detektiivitööle selgus, et ühel neist on kujutatud Püha Nikolaust ja teisel Püha Katariinat. Selliseid ligikaudu 40 × 20 sentimeetri suuruseid savist bareljeefe valmistati põhjapoolses Euroopas hiliskeskajal arvukalt, kuid Eestis on Saastna teadaolevalt kolmas leiukoht, Pirita kloostri ja hiljuti Tallinnas Kalamajast avastatud 15. sajandi prügiladestuse kõrval. Üks katke on tükike pühapildist,

PILT 4. Püha Katariinat kujutav 15. sajandi teise poole keraamiline plaat Victoria & Alberti Muuseumis Londonis. Saastna kild on pildil märgitud punasega.

millel on keskselt kujutatud Aleksandria Püha Katariina, kes trambib jalge alla tagakiusaja keiser Maxentiuse väikest kuju (pilt 4). Oma paremas käes hoiab ta ratast, millel teda piinati, ja vasakus mõõka, millega ta pea maha raiuti. Katariina pead ümbritseval nimbusel on tekst: „Oo, Püha Katariina, palveta meie eest“. Saastna kild pärineb nimbuse tekstist. Püha Nikolause pildilt leiab sarnase teksti: „Püha Nikolaus, palveta meie eest.“ Kabeli idaosast leiti kümnekond väiksemat raudklambrit, mida võidi kasutada puitdetailide kinnituseks.

LEIUD. Kabelist ja selle ümbrusest saadud leidudest oli arvukaim rühm 540 ohvrimünti, mille verimisaeg näitab pühakoha intensiivset kasutamist alates 15. sajandist kuni 18. sajandi algupooleni. Vanim neist oli 13. sajandil vermitud Vestfaali münt – Waldecki krahvkonna denaar (1214–1279). Kuna tegu

oli ripatsrahaga, võis selle kasutusaeg olla tavapärasest pikem. Ehkki järjepidev mündivoog algas kabelis 15. sajandiga, moodustavad selle aja rahad müntide koguhulgast umbes kaheksandiku (13%). Suurem osa leide pärineb 16. ja 17. sajandist ja hiliseimad on 1730. aastate Vene dengad.

Tulemusi üldistades osundas numismaatik Ivar Leimus paarile olulisele eripärale. Nimelt olid paljud hilised mündid kas tahtlikult pooleks murtud või lõigatud, kuid kõnesoleval ajajärgul puudus igapäevases käibes olnud rahadel selleks igasugune vajadus. Ilmselt avaldub siin säästlik kasutusviis – kuna tähtis polnud ohvrianni suurus, vaid olemasolu, jätkus ühest rahast mitmeks korraks. Müntide seas oli samuti ebaharilikult palju augustatud väikerahasid. Auguga ripatsmüntide lähtekohaks võivad olla puusadel kantud rõhud, mis said linnamoest ülevõetuna talupojaehteks 16. sajandil, või Lihula ümbruse naiste metallkaunistustega peached. Rõhkude või peakatete küljest võivad pärineda ka mõned väikesed ketikatked. Vähesed savinõukillud võivad olla pühade ajal kabeliasemel söömisel purunenud nõude jäänused.

KABELI EHITUSLUGU. Kabeli idaotsa vundamendis eristus kolm erinevat müüri laot viisi. Looduslikule aluspõhjale – puhtale kollasele mereliivale toetusid sideaineta üksteise vastu asetatud maakivid. Nende peale jäi paari kivilao kõrgune savimördiga seotud seinosa, millele omakorda järgnes maapealne lubimördiga tehtud müür.

Seevastu enamik lõunaseina ja lääneseina toetusid laiemale ilma sideaineta maakividest laotisele, mis lõppes ligi kuus meetrit enne kabeli idaotsa, asendudes ülalkirjeldatud kolmekihilise alusmüüri. Nii võis kabeli müürikehendis eristada kahte erinevat vundamenditsooni – üks kümne ja teine kuue meetri pikkune. Tõenäoliselt laiendati algset kabelit 15. sajandi alguses ida suunas ja nähtavasti on nende tööde käigus kuni vundamendini muudetud ja toetatud lääneseina, mis võis olla hakanud vajuma. Võimalik, et selle ümberehituse käigus muutus uksekoha asukoht – tugipiilar asub seal, kus tavaliselt paikneb pühakodade lääneportaali –, kuid sissepääs võis ka juba algset paikneda hoone seni täies ulatuses avamata lõunaküljel.

MATUSED KABELI JUURES. Kabeli ümbrusse, hoonest lõuna ja ida poole on maetud – kokku avastati üksteist luustikku. Kaheksa neist olid alaealised ja kolm täiskasvanud – kaks meest ja üks naine. Kõik lamasid selili ja peaga läände ning mitmed puusarkades, millest andsid tunnistust kirstunaelad ja vähesed puidukõdu jäänused. Kahel juhul oli kaasa pandud nuga, neljal juhul 16.–17. sajandi rahasid, kusjuures vanema naise pea ja vaagna piirkonnast leiti koguni kaheksa münti. Enim oli surnute juures väikesi rauast nõelu, mis pärinevad riitusest või aitasid koos hoida surilina.

Veel üks meheluustik avastati kabeli idaosa sisemusest. Talle oli kaasa pandud rohkelt erinevaid esemeid, mis asusid jalgade all ja vahel. Ainulaadne leid Eesti kalmistute uurimisos on reieluude vahelt leitud ümarate klaasidega ja rauast raamiga

PILT 5. Näpitsprillid arvatavalt Põhjasõja aegse matuse juurest. Foto Martin Malve.

näpitsprillid (pilt 5). Peale selle olid hauas nuga ja mitu teadmata otstarbega eset. Surnu kõrgele mittetalupoeglikule staatusele viitavad rõivastuse juurde kuulunud klaas- või kristallsüdami-kuga nõöbid, samuti brokaadijäänused. Mõlema labajala peal olnud raudpandlad on märk jalanõudest, arvatavasti saabastest. Arvestades sarnaste nõövide levikuaega, on matus 18. sajandi algusest, tõenäoliselt Põhjasõja ja 1710. aasta suure katku ajast. Mees võis olla mingil viisil seotud Saastna mõisaga.

Põnevaim avastus oli lääneseina väljapuhastamisel kogutud sadakond põlenud luukildu ühes söetükidega. Need paiknesid kahe kompaktses pesana lääneseina vundamendi sisekülje kõrval. Jäi mulje, et luud pärinevad kusagilt lähikonnast ja on sattunud vastu müüri kaevetööde käigus. Ehk andis kabeli asukohalikuks põhjust varasem muinaskalme? Kindlasti pakkus läheduses olev kõrgem Saastna Porimägi meremärgi – selleks aga kabel kindlasti oli – rajamiseks märksa paremaid võimalusi. Küsimusele, kas põlenud luud võisid kuuluda varasematele matustele, annavad lähiajal vastuse radiosüsinikuproovid.

ALLAKÄIK JA KADUMINE. Tõendeid hoonet tabanud põlengutest ja võimalikest sõjapurustustest kaevamistel ei leitud. Liivimaa sõja ajal (1558–1583) peremeheta jäänud kabel hakkas nähtavasti lagunema ja lõpuks kasutati varemed ehituskivideks. Pole teada, kas pärast reformatsiooni, tõenäoliselt Rootsi aja alguses, on katoliikluse järelkajade hävitamiseks peale „samba“ lammutatud ka kabeli müüre. Karuse kirikuraamatu teatel oli Saastna kabel 1696. aastal varemetes.

Kirikuvisiitatsioonide protokollid ja ohvirahad näitavad, et vana pühakohta austati veel kaua – ehk kuni 18. sajandi keskpaigani. Tähtis koht on mees püsinud hiljemgi. Kohalikelt inimestelt õnnestus 2022. aasta teabepäeval kuulda seda, mida ütles otse kabelivare kõrval asuva talu vanaperenaine Kalmu Juula. Tema sõnade kohaselt ei saja tihti põua käes kannataval Saastna poolsaarel kunagi vihma sellepärast, et kabel on ära unustatud.☞